

“Anadolu’nun Tarihî Coğrafyası” Anadolu Kelimesinin Türkiye Adını Alması

Sıddık Çalık*

Giriş

Bu çalışmada, Anadolu’nun tarihî coğrafyasının bir yönünü teşkil eden, büyük iskân ve idari muntaka yer adlarının Türkçeleşmesi çerçevesinde, Anadolu’nun “coğrafyadan vatana” geçiş süreci anlatılmaya çalışılacaktır. Konuya geçmeden evvel Anadolu coğrafyası ile ilgili, tarih boyunca meydana gelen değişmeyen gerçekleri vermek yerinde olacaktır.

Anadolu coğrafyası, dünyanın en önemli bölgelerinden biri olarak bilinmektedir. Bu hususiyetini Jeopolitik ve jeostratejik yapısına borçludur. Bu coğrafya, üç tarafı denizlere açık, doğu, kuzey ve güney cihetleri yüksek sıra dağlarla çevrili, ancak buralardan önemli geçiş alanları mevcut olan, batıda ise tamamen korumasız olarak denize açılan bir yerdir. Mutedil iklimi ve özellikle yüksek tarım potansiyeli ve diğer ekonomik kaynakların mevcudiyeti ile yaşanılabilir bir alan olma hüviyetine sahiptir. Tarihin ilk devirlerinden itibaren doğu-batı, kuzey-güney bölgeleri arasında daima geçiş noktası olmuş ve bu durum, bölgede medeniyet çizgisinin en derin alanlarının oluşmasına neden olmuştur. Diğer taraftan burada hüküm süren milletler ve siyasi teşekküller avantajlı konuma sahip olmanın yanı sıra, bu coğrafyada uzun süre yaşayabilmek için azamî derecede gayret sarf etmişlerdir.¹ Bu güçler daima teyakkuz halinde bulunmayı bir hayat prensibi haline getirmişlerdir. Başka bir ifade ile burada yaşayabilmek için ağır bedeller vermeye hazır, hayat dinamiği geliştirmişlerdir.

Her şeyden önce, Anadolu merkezli bir çok imparatorluk ve devlet, bu coğrafyayı muhafaza edebilmek için, çevresine de hakim olmanın gerektiği tecrübesini yaşamışlardır. Milattan Önce 2000’lerde Anadolu’da ilk imparatorluğu kuran Hititler, 17 krallığı kendisine bağladıktan sonra Suriye’yi egemenliği altına almak

* Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, scalik@ybu.edu.tr

1 Hayati Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Ankara 1994, s. 69-84; Tuncel, Metin, TDV İA, Anadolu maddesi, C 3, s. 106-119.

için, burada M.Ö. 1230'larda Mısırlılarla dönemin en büyük savaşını yapmışlardır. Suriye'yi uzun süre elde edemeyen ve Anadolu'da birliğini sağlayamayan Hititler, 1200'lerden itibaren parçalanmışlardır.² Daha sonraki devirlerde; M.Ö. 6. yüzyılda Persler, 4. yüzyılda Büyük İskender'in Makedonya İmparatorluğu, ve 2. yüzyıldan itibaren de Romalılar Anadolu'ya hâkim olabilmek için; Suriye, Mezopotamya, Mısır, Balkanlar, Kafkaslar, Doğu Akdeniz, Adalar Denizi ve Karadeniz'i ellerinde tutmaya çalışmışlardır.³ Roma'nın devamı olan Bizans, Anadolu ve Balkan coğrafyasında büyük bir imparatorluk kurarken bahsettiğimiz bölgeleri daima kontrol altında tutmaya çalışmışlardır.

Malazgirt Savaşından itibaren Anadolu'da bir siyasi birlik kurmaya çalışan Selçuklular, büyük çabalara rağmen bu coğrafyada birliğini tam anlamıyla kuramadan ve çevresine hakim olamadan 13. yüzyılın sonlarına doğru dağılmış ve 14. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'da Beylikler dönemi olarak anılan, dağınık bir siyasi tabloyu geride bırakmıştır.⁴

Nihayet Anadolu'daki parçalanmış siyasi yapı içerisinde yeni bir güç olarak ortaya çıkan Osmanlılar, geçmişin bütün tecrübelerini idrak ederek Anadolu'da ve Rumeli'de merkezî bir devlet kurduktan sonra, daha önce Anadolu'da hüküm süren büyük güçlerin bu coğrafyada tutunma reflekslerini göstermişlerdir. Mesela, Bizans'ın en güçlü olduğu 11. yüzyıllardaki coğrafi sahasıyla Fatih'in son dönemlerindeki yayılma alanı birbirine oldukça yakın olması,⁵ keza, 16. yüzyıldaki Osmanlı sınırlarını, 3. ve 4. yüzyıldaki Roma topraklarının mesabesine çıkarması, bu üç büyük imparatorluğun Anadolu için aynı siyasi rolü oynadıklarını göstermektedir.

Tarihî süreç içerisinde Anadolu adı, hem idarî hem de iskân bölgesi olarak bilinmektedir. Kullanıldığı saha itibarıyla ilk çağlardan itibaren değişiklik arz etmesine rağmen, adlandırma, sürekli doğuya doğru bir gelişme göstermiştir.⁶ Başlangıçta Ege Denizi'nin doğusunda mahdut bir kısmı Asya olarak adlandırılmıştır. Herodot zamanında (M.Ö. 5. asırda) Asya adı bugünkü Asya kıtasına teşmil edilmeye başlanmıştır. Bu durumun nedenlerinin başında, Büyük

2 Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1990, s. 81-83, 96.

3 Ramsey, W.R., (Çev. Mihri Pektaş) *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, MEB Yay. İstanbul 1990, s. 23-24.

4 D.E. Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, YKY, İstanbul 1999, s. 48-60.

5 *Age.*, s. 116.; a.g.e, 17. Harita.

6 Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, (Genişletilmiş 2. Basım), Ankara 2000, s. 3-4.

İskender’in Hindistan’a kadar ilerlemesiyle, Roma’nın doğuya yayılması olabilir. Daha sonraki süreçte ise, esas Asya kıtasından ayırt etmek için, Anadolu’nun belirli kısımlarına Küçük Asya denildiği görülmektedir.⁷ Başlangıçta, Ege Denizi’nden Sakarya’ya kadar olan kısma Küçük Asya denirken, zamanla Roma’nın ilerlemesiyle Kızılırmak Nehri’nin batısına kadar yaygınlaşmıştır. Bazen de Toros Dağları taksimata esas tutulmuştur.

Bizans döneminde (9. yüz yılda) Asya’daki topraklar 17 “thema”ya ayrılmış ve İç Anadolu’nun batı kısmına *Thema Anotolica* adı verilmiştir.⁸ Güneşin doğduğu yer anlamına gelen Anadolu, ilk defa idari bölge olarak kullanılmıştır. Araplar ise, Notalica-Notos gibi isimler vermişlerdir. Türkler de bu adı kendi dillerine uydurarak Anadolu demişlerdir.

Araplar ve genellikle İslâm alemi, Asya’daki Doğu –Roma İmparatorluğu topraklarına *Memâlik-i Rum* derlerdi. Bizans devrinde Karadeniz ile Akdeniz arasındaki yarımada Küçük-Asya ve bunun batı kısmına da Thema Anatolica olarak zikrederken, İslamlar hepsine birden Rum demektedirler. Bu arada Haçlı Seferleri sırasında Rum kelimesinden alınma Romania tabirini de kullanmışlardır.⁹

Osmanlılar Rumeli’ye geçince (1354), kendilerine göre batıda bulunan Roma (yani Bizans) topraklarına Rumeli adını verirken, karşı tarafı da Anadolu diye ifade etmeye başladılar.¹⁰ Coğrafi şartlar göz önüne alınarak Anadolu’da ve Rumeli’de kurulan teşkilatlar tabii olarak ikiye bölünmüştür. Hatta yükselme devrinde ikiden fazla teşkilatlar kurulmaya başlanmıştır. Kadıaskerlik, Beylerbeylik, Defterdarlık vs. gibi müesseseler başlangıçta Anadolu ve Rumeli adında teşkilatlanmıştır. Hatta, zamanla topraklar genişleyince Beylerbeylik ve defterdarlık sayıları artmıştır.

1393’de merkezi Ankara, daha sonra da Kütahya olmak üzere teşekkül eden Anadolu Beylerbeyliği,¹¹ Bizans Thema Anatolica’sının topraklarına yakın bir coğrafyada kurulmuştur. 16. yüz yılda on yedi sancağa sahip olan Anadolu Beylerbeyliği, 1825 yılına kadar bu idarî yapı özelliğini korumuştur.¹² Bu tarihlerden

7 *Age*, s. 6-12.

8 J. Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, (Çev. Ali Özdamar) Kitap Yay. İstanbul 2006, s. 122.

9 Tuncer Baykara, *age* s. 16; Cesim Avcı, TDV İA, “Rum maddesi”, C 35, s. 222, 225; Yusuf Halaçoğlu, TDV İA, “Anadolu maddesi”, C 3. s. 116-117.

10 Halil İnalçık, TDV İA, “Rumeli maddesi” , C 35, s. 232; Tuncer Baykara, *age*, s. 17.

11 Halil İnalçık, TDV İA, “Eyalet maddesi” , C 11, s. 548-49; Metin Kunt, *Sancaktan Eyaletle: 1550-1650*, İstanbul 1978, s.

12 Mustafa Çetin Varlık, TDV İA, “Anadolu Eyaleti maddesi” C 3, s. 144.

sonra da coğrafi bölge adı olarak kullanılan Anadolu tabiri, tam anlamıyla Osmanlı literatürüne yerleşmiştir. Bu dönemde Anadolu'nun sınırları Fırat nehrine kadar uzanırken, 19. yüz yılın sonlarındaki haritalarda ve resmi yazışmalarda, bu nehrin batısı Şark-ı Anadolu, hatta Adalar Denizi'nden İran sınırına kadar olan saha ile kuzeyde Güney Kafkasya, güneyde yaklaşık günümüz Irak ve Suriye sınırı Anadolu tabirine dönüşmüştür.¹³ Bu tabirin yerleşmesi dolayısıyla, Anadolu coğrafyası sahası, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti topraklarının adını almıştır. Kültürel bütünlük hedeflenerek genişletilen Anadolu adı, günümüzde coğrafi bütünlük ile özdeşleştirilmiştir. Hatta bu bütünlüğe Trakya bölgesi de dahil edilerek kendi içerisindeki alt kısımlara yani bölgelere ayrılmıştır.

“Coğrafyadan Vatana” Anadolu

On birinci asrın ortalarından sonra Anadolu'ya hakim olan; başta Selçuklu, Danişmentli, Artuklu, Saltuklu ve diğer beylikler, kendi fetih sahalarına göre bu coğrafyayı idarî bölgelere ayırırken, Bizans *themal*ardan farklı bir tarz takip ettiler. Bu dönemde, yeni şehirler kurulurken, önceki dönemlerden kalan bir çok şehir de canlandırılmıştır. Daha çok şehir merkezli ve Türkmen aşiretlerinin yoğun iskân bölgelerine göre, askerî yapı ağırlıklı (Subaşılık) idarî ve iskân alanları oluşturmuşlardır.

Anadolu Selçuklu Devleti zamanında Anadolu'daki iskân bölgeleri genel olarak Rum, Ermen, Şam, Efrenc ve Diyarbekir adları ile anılırken, bu yerler içerisinde 40'ın üzerinde idarî birime taksim edildiği görülmektedir.¹⁴ Bu idari merkezlerin bir kısmının adı değiştirilirken bir kısmı da Türkçe dil yapısına uydurulmuştur. Ayrıca Yunan ve Bizans dönemlerindeki büyük iskan ve idarî bölgelerin adlarının kullanılmadığını açık bir şekilde söyleyebiliriz. Selçuklular zamanında Anadolu teriminin idari manasının kaybolmasına rağmen coğrafi bölge olarak kullanılmaya devam edilmiştir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla birlikte gerçekleşen ikinci Beylikler dönemi hakimiyeti, Anadolu coğrafyasının günümüze kadar gelen idarî ve iskân adlarının ana hatlarıyla belirginleştiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde, Anadolu'da Türkleşmenin yoğunlaştığı ve dolayısıyla yer adlarında Türkçeleşme arttığı gibi, idarî yapılanmanın da bu yeni siyasî şartlara uygun şekillendiğini görmekteyiz. Artık Anadolu, beyliklerin hakimiyet sahalarına göre taksim edilerek

13 Tuncer Baykara, *age.* s. 148.

14 Tuncer Baykara, *age.*, s. 52-53.

adlandırılmaya başlanmıştır. Bu adlandırmada, beyliğin veya bölgeye yerleşen Türk boylarının adı, belirleyici unsur olmuştur. Hatta idari ve iskân birimlerine, eski Türk geleneğinde görülen el(İL) eki de getirilerek adlandırılmaya başlanmıştır. Bunları, “Germiyan-eli, Danişmend-eli, Farsah-eli, Canik-eli, Aydın-eli, İç-el, Karesi-eli, Koca-eli, Menteşe-eli, Saruhan-eli, Teke-eli, Turgut-eli, Kastamoniyeli, Kır-eli, Said-eli, Söğüd-eli, Uc-eli” şeklinde sıralanabilir.¹⁵

Osmanlılar, Beylikler dönemindeki adlandırmayı umumiyetle devam ettirmişlerdir.

Hatta Osmanlılar, ortadan kaldırılan bu beyliklerin, aşağı yukarı önceki hakimiyet sahalarını bir sancak idaresi haline getirdiler. Bu dönemdeki yer adları, 15. yüzyılın başlarından itibaren teferruatlı bir şekilde görülebilir. Özellikle tahrir defterlerindeki kayıtlardan, imparatorluğun genelindeki köy, mahalle hatta daha küçük birimlerin yer adlarını takip etme imkânı söz konusudur. Bu defterlere dayalı yapılan araştırmalarda, yer adlarının büyük çoğunluğunun Türkçe olduğunu söylemek mümkündür.¹⁶ Diğer taraftan birçok ferman, berat, vakfiye vb. belgelerle, muhtelif zamanlarda yazılmış kitabelerden, yer adlarına dair hazırlanmış kılavuzlardan, ¹⁷ Türkçeleşmenin boyutu görülmektedir.

Bunlara ilave olarak, birçok Avrupalı tarihçi ve coğrafyacının, Osmanlı ile ilgili yazdığı eserlerle yaptıkları haritalar yer adlarını tanımlar niteliktedir. Bu kaynaklar çerçevesinde, Osmanlılar zamanında Anadolu coğrafyasının belirli kısımları için, *Anadolu, Rumeli, Karamanya, Türkmenya, Diyarbekirye, Elcezire Mezopotamya, Suriye, Lazistan, Kürdistan ve Ermeniya, Gürcistan, Şam* gibi yer adları kullanılmakta olduğu görülmektedir. Ancak bu yer adlarının ifade ettiği manalar, değişken olduğu gibi, istilâhî anlamları dışında da kullanılmışlardır.¹⁸

Her şeyden önce şunu ifade etmek gerekir ki, bu yer adlarından bazıları Osmanlı döneminde idari bölge olarak kullanılmışken (Anadolu, Rumeli, Diyarbekir ve Karaman beylerbeylikleri), bazıları belirli bir insan topluluğunun yaşadığı yer manasına gelen iskân sahaları; Kürdistan (19. yüzyılın başlarına kadar Van Gölü’nün güneyi) Lazistan, Türkmenya (19.yüzyılın başlarına kadar Doğu

15 Tuncer Baykara, *age.*, s. 23.

16 Mesela: Murat Haniççe, “Vatan Topraklarındaki İmza: Türk Yer Adları, Zile Kazası Örneği (1455-1575)”, *Turkish Studies*, Yıl 2013, Sayı 8, s. 89-135.

17 Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2017.

18 Tuncer Baykara, *age.*, s. 133-143.

Anadolu) Diyarbekiriye, Őam, Elcezire olarak kullanılmıŐtır. XVIII. yūzyılın sonlarından itibaren ise, Avrupalıların Osmanlı coĒrafyasını parçalara ayırmak maksadıyla, antik yer adlarını canlandırma ve etnik yapılara yeni coĒrafi alanlar kazandırma için, propaganda amacıyla (Kūrdistan, Lazistan, Ermenistan, Mezopotamya, Suriye) idarī adlar vermeye çalıŐmıŐlardır. Nitekim, Avrupalıların bu kūltür sōmūrgesi altında kalan bazı Osmanlı aydın ve yōneticileri de bu adları zaman zaman kullanmıŐlardır.

Netice itibariyle Őunu sōyleyebiliriz: Anadolu'nun coĒrafyadan vatana geçiŐini saĒlayan amillerin baŐında, bu yerlere Tūrklerin kendi adını vermesi gelmektedir. Bu coĒrafyayı 11. yūz yılın sonlarında fethetmeye baŐlayan Tūrkler, Anadolu'nun taŐından topraĒına, mezar taŐından, kitabesine, idarī birimlerinden iskān mntukalarına kadar Tūrke adlar vererek, Anadolu'ya kendi damgasını vurmuŐtur.

Kaynaklar

- Hayati Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Ankara 1994, s. 69-84.
- Tuncel, Metin, TDV İA, “Anadolu maddesi”, C 3, s. 106-119.
- Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1990.
- Ramsey, W.R., (Çev. Mihri Pektaş) *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, MEB Yay. İstanbul 1990.
- D.E. Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Tarihsel Coğrafyası*, YKY, İstanbul 1999.
- Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu’nun İdari Taksimatı*, (Genişletilmiş 2. Basım), Ankara 2000.
- J. Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, (Çev. Ali Özdamar) Kitap Yay. İstanbul 2006.
- Cesim Avcı, TDV İA, “Rum maddesi”, C 35, s. 222, 225.
- Yusuf Halaçoğlu, TDV İA, “Anadolu maddesi”, C 3, s. 116-117.
- Halil İnalçık, TDV İA, “Rumeli maddesi” , C 35, s. 232.
- Halil İnalçık, TDV İA, “Eyalet maddesi” C 11, s. 548-49.
- Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete: 1550-1650*, İstanbul 1978.
- Mustafa Çetin Varlık, TDV İA, “Anadolu Eyaleti maddesi” C 3, s. 144.
- Murat Hanılçe, “Vatan Topraklarındaki İmza: Türk Yer Adları, Zile Kazası Örneği (1455-1575)” *Turish Studies*, Yıl 2013, Sayı 8, s. 89-135.
- Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2017.

